

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 -iyul 2010),
288 - 294 - cü (sentyabr 2010 - mart 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilərmə? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarixdə dövlət və hakimiyyət fəlsəfəsi. İslam

İslamda Məhəmməd peyğəmbər həm siyasi (dünyəvi), həm dini lider sayılsa da, o, özünü yalnız dini sahədə nüfuzlu söz sahibi hesab edir, ətrafındakılara “dünyəvi həyatı siz daha yaxşı anlayırsınız” deyirdi (bu barədə hədis mövcuddur). Əl-Hədid (57) surəsinin 25-ci ayəsi vəhylə yanaşı gündəlik, həyatı məsələlərdə mizanın, yəni tərəzinin, ölçünün, insanların müəyyən etdiyi ədalətli, tarazlaşdırılmış və ya orta yolun zəruriliyini yada salır: “Kitab və mizan da nazil etdik ki, insanlar ədalətlə hərəkət etsinlər”. İlk xəlifələr hər iki sahəni - dini və idarəetməni öz üzərlərinə götürdülər. Din və şəriət məsələləri ilə hərbi işin fərqli ələrdə olması çox tez baş verdi. Türk sultanları dövründə isə dini, hərbi və idarəetmə işi uyğun olaraq xəlifə (və üləma), sultan və sultanın vəziri arasında bölüşdürüldü. Əlbəttə ki, sultan bəzən xəlifənin və vəzirinin işinə qarışmaq istəyirdi və qarışırdı.

Din və dövlət münasibətləri, siyasət və əxlaq (etika), yaxşı dövlət başçısına xas olan sifətlər İslam siyasi fəlsəfəsində, praktik (əməli) fəlsəfədə (necə yaşamaq, dünyada və cəmiyyətdə hansı yeri tutmaq kimi suallara cavab axtaran fəlsəfədə) mərkəzi məsələlərdən biridir. Hüquqçu, ilahiyyatçı və filosoflar

(bu sahələr bir çox hallarda eyni adamda birləşə bilirdi), vəzir və digər yüksək inzibatçılar dövlət, hüquq, hakimiyyət, ədalət anlayışları ətrafında müzakirə açır, yazır və uyğun hallarda qərar çıxarırdılar. Hüquqi müstəvidə qərarlar Quran, sonra Məhəmməd peyğəmbər və onun yaxın həmkarlarının həyat və baxışlarını əks etdirən hədislərə əsaslanan yanaşma, yəni sünənə və nəhayət, dini liderlərin razılaşdırılmış rəyi, yəni icma əsasında qəbul edilirdi. Lakin siyasi məsələlər və xüsusilə idarəetmə işi qədim hökmdarların (xüsusilə iranlıların) idarəetmə üsulları, yunan filosoflarının fikir və nəzəriyyələrinin şərhli və onların İslami müstəvidə inkişafına əsaslanan nəzəriyyələr və tövsiyələr üzərində qurulurdu.

Hüquqi məsələlərdə Qurandan sonra ikinci yerdə duran hədislərin bir qisminə siyasi meyllərin əks olunduğu şübhə doğurmur. Hakimiyyətin dinc yolla bir əldən digərinə keçid prinsipləri, xəlifə və imamların vəzifəyə hansı qanun əsasında gəlmələri məsələsində fikir ayrılığı İslamda müxtəlif cərəyanların yaranmasına səbəb oldu. “Xaricilər” adlandırılan cərəyan yalnız seçki yolu ilə gələn xəlifələri qanuni sayır, davranış və praktik fəaliyyəti ciddi çərçivələr içində görür, cah-calal və dəbdəbəni, alkoqollu içki, musiqi və oyunları pisləyirdi. Şiələr isə hakimiyyət haqqının

ilahidən gəldiyini, irsi keçdiyini, bu işdə Məhəmməd peyğəmbərin ailəsinin (bu halda Əlinin) əlahiddə hüququ olduğunu müdafiə edirdi. Sünnilərin icma prinsipində şialərdə imamın nüfuzu ilə əvəz olunur, hədislər içində yalnız Məhəmməd peyğəmbərin özünə aid olanlara baxılırdı. İztirab və günahların təmizlənməsi də şialəyin əsasında dayanan ünsürlərdəndir. Dini, siyasi-ideoloji təsirlərlə yanaşı tayfaçılıq, hakimiyyətin sülalələrə çevrilməsi əsas qüvvə rolunu oynayır, hökmdar böyük məmnuniyyətlə “öz kölgəsini cəmiyyətin qalan hissəsi üzərindən əksik etmədi”.

Burada İslam dövründə yaşamış bəzi filosof, vəzir, mütəfəkkir yazıçı və şairlərin dövlət, siyasət və idarəetmə haqqında görüşlərini qısaca təhlil etməklə kifayətlənəcəyik.

* * *

Əbu Nəsr əl-Fərabî

Əbu Nəsr əl-Fərabî (870/72-950/951) İslam fəlsəfəsinin ən böyük peşəkar filosoflarından biri olaraq Müəllimi Sani, yəni ikinci müəllim adına layiq görülmüşdü (birinci müəllim Aristotel idi). Orta əsr latındilli qaynaqlarda Abunaser, bəzən də Alpharabius kimi təqdim olunurdu. Tam adı belədir: Məhəmməd ibn Məhəmməd İbn Tarxan İbn Uzalağ əl-Fərabî (bəzən buna ət-Türki də əlavə edirlər). Fərabinin mükəmməl dövlət haqqında görüşləri Platondan qaynaqlanmaqla, ondan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu məsələ Fərabinin “əl-Mədinətü'l-Fazilə” (fəzilətli, yaxşı şəhər) və qismən də “Siyasətü'l-Mədəniyyə” əsərində verilmişdir. Əsl xoşbəxtliyə aparıcı cəmiyyət ideal sayıla bilər. Həkim bədən üçün nədirsə, filosof da cəmiyyət üçün odur; filosof insanların ruhunu müalicə edir, ədaləti təbliğ edir ki, xoşbəxtlik əldə olunsun. Rəhbər isə cəmiyyətin ürəyidir. Rəhbər filosof və imam olmalıdır. İnsan ictimai varlıqdır, o, digər insanların köməyinə ehtiyac duyur. Cəmiyyət insanın fiziki, intellektual və mədəni ehtiyaclarını ödəyir. Yəni insanla, fərdlə müqayisədə cəmiyyət daha mükəmməldir. Bu mühakimə Fərabini ümumbəşəri yaxşılığın, ədalətin milli sərhədləri aşan təşkilatı prinsipinə gətirib çıxarır. İnsanlar bir-birinə kömək edərsə, yaşadıkları şəhər yaxşı olur. Eynilə, şəhərlər bir-birinə kömək edərsə, xalq yaxşı olur və xalqlar bir-birinə kömək edərsə, bəşəriyyət yaxşı olur. Fərabiyə görə ailə, kənd, şəhər məhəlləsi natamam cəmiyyətlərdir, tam cəmiyyət isə kiçikdən böyüyə üç növdür: şəhər (kiçik), xalq (orta) və bəşəriyyət (böyük).

Fərabî Platondan fərqli olaraq insanları kateqoriya

rik bölgülərlə ayırmır. Bu məsələdə o, daha humanistdir, insanlar arasında bərabərsizlikləri kəskinləşdirmir, insanların ümumi məqsəd ətrafında birləşməsinə əsas sayır. İnsanın hər zaman biliyə can atması vacibdir, bir çox şeylər anadangəlmə deyil, iradə ilə çox şeyə nail olmaq mümkündür. Vəziyyətdən asılı olaraq həm inandırma, həm də cəza vermənin tətbiq oluna biləcəyini deyir. Dövlət nəinki cari maddi rifahda, həm də gələcək tale məsələsində cavabdehdir. Fərabî Platonun ideal dövlətinə Aristotel elementlərini, məsələn özəl mülkiyyəti də daxil edir. Dövlət başçısı, Fərabiyə görə, bir çox xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: böyük zəka və xəyal gücü, mükəmməl yaddaş, öyrənmək sevgisi, fiziki cəhətdən qüsuruz, ədalətli, həqiqətpərəst, cəsarətli, maddi və həzz arzularında həddini aşmayan, sərvət sahibi. Fərabinin gəldiyi bir nəticə çox maraqlıdır: Bir adamda bu xüsusiyyətlər tam birləşməsə, heç olmasa, mühüm bir qismi olmalıdır, əks halda dövlət iki və ya daha çox şəxs tərəfindən birlikdə idarə edilməlidir! Yəni, monarxiya ilə yanaşı aristokratik respublika da yaxşı quruluşdur, hətta bir sıra hallarda zəruridir. Fərabiyə görə, sayılmayan dövlətlərin (şəhərlərin) təsnifatını da verir.

10-cu əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən, adlarını gizli saxlayan və “**İxvan əl-Səfa**” (Saf qardaşlar) adı altında tanınan bir dəstə İslam alim və filosofları İslam dünyasının ən əhatəli və ən maraqlı ensiklopediyalardan biri sayılan 52 cildlik “Rəsail İxvan əl-Səfa”-nı yazdılar (rəsail dərgi, əsər deməkdir). Riyaziyyat və təbiət elmlərini, fəlsəfə və ilahiyyat elmlərini əhatə edən bu ensiklopediyada dövlət və cəmiyyət haqqında da yunan və islam qaynaqları əsasında məlumat və şərhlər verilmişdir.²

* * *

Yusuf Xas Hacib Balasaqunlu (1015/19-1077/85) “Kutadqu biliq” və ya “Qutadqu biliq” (xoşbəxt edən və ya səadət verən bilik-elm) 1069/70-ci illərdə əruz vəznində türkcə (“xan tilinçə”) yazılmış sanballı epik-fəlsəfi poeması ilə tanınır. Əsərdə quta, yəni xoşbəxtliyə, səadətə sahib olma yollarından, ideal dövlətdən bəhs edilir. “Kutadqu biliq” sözünü dövlət quran bilgi, şahənə bilgi, hökmlərlik bilgisi kimi də şərh edirlər. Əsər şərqi Qaraxanlı hökmdarı Tavqaç Uluğ Buğra Qaraxana (1058-1103) ithaf edilmişdir. “Kutadqu biliq” qədim türk ədəbiyyatının son böyük əsəri olmaqla, İslam və İran mədəniyyətinə nisbətən yeni daxil

Yusuf Xas Hacib Balasaqunlu

¹А.Аль-Фараби. Философские трактаты. См. «Трактат о взглядах жителей добродетельного города». Алма-ата, 1970. 2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата, 1973

²Кирабаев Н.С. Общество и государство в учении чистых братьев. Историко-философский ежегодник. Москва, «Наука», 2009

olan türk düşüncəsinin verdiyi ilk böyük bədi əsərdir. “Türklər belə deyirlər”, “Ötükən bəylərinə qulaq asın”, “Üç-Ordu hökmdarı dedi” kimi ifadələrlə və bəzi düşüncə qəlibləri ilə türk coğrafiyası, tarixi və ədəbiyyatına bağlı olmaqla, türk siyasi mədəniyyətini təmsil etməklə yanaşı bu əsər İslam və İran mədəniyyəti və həyat tərzini də müəyyən dərəcədə əks etdirir.

Həyatın mənası, ictimai-siyasi əxlaq, idarəetmə, iqtisadiyyat kimi sahələrə aid orijinal fikirləri özündə ehtiva edən bu əsər Ədalət və ya Qanunu, Səadət, Ağılı və Qənaəti (və ya Axirəti) təmsil edən dörd şəxs - hökmdar Kün-Toğdı, vəzir Ay-toldı, vəzirin oğlu Ödülmiş və vəzirin qohumu guşənişin Odğurmış arasında gedən ictimai-fəlsəfi söhbət və məktublar üzərində qurulmuş siyasətnamə və ya idarəetmə haqqında elm kimi təqdim edilə bilər. Əsərdə sarayda yüksək idarəetmə və xidmət sahəsində çalışanlar, eləcə də səfir, sərkərdə, şair, alim və münəccimlər, tacir, sənətkar, əkinçi, heyvandar və digər sənət sahibləri üçün zəruri hesab olunan keyfiyyətlər, müxtəlif sənət və təbəqəyə məxsus insanlarla davranış qaydaları, təbii üsulları haqqında danışılır.

İnsanın ləyaqəti onun elmində, biliyindədir. Elmi, biliyi insana çatdıran isə dildir. Münaqişələri elmlə, danışqla, yalnız ən sonda, başqa yol olmayanda silahla həll etmək lazımdır. Səadət çay kimi, nitq kimi axır, Ay kimi çıxır, yox olur, aldadıcıdır, onu anında tutmaq lazımdır. Ağılı söz böyük qüvvədir, ağılsız söz təhlükəlidir. Başın yerində olması üçün dilini saxla. Az danış, çox qulaq as.

Xalqı güclə yox, qanunla idarə etmək lazımdır. Qanun möhkəm olduqca xalq varlanır, zənginləşir (bu, ana fikir olaraq, dəfələrlə təkrarlanır). Qanun amansızdır və qanun qarşısında hamı bərabərdir - Günəş hamı üçün olan kimi. Ədalətli insan azdır. Qoy bəy (hökmdar) varlı olmasın, amma xalqın qarnını doyursun. Kasıba kömək et ki, ortababa çatsın, ortababa kömək et ki, varlıya çatsın.

Bəy, vəzir və digər idarəedənlər üçün vacib olan ümumi xüsusiyyətlər mövcuddur - ağıl, bilik, müdriklik, səbr, cəsarət, gözüaçıq olmaq, əliaçıq və düzdən danışan olmaq, ədalət və s. Böyük vəzifələr alimlərə verilməlidir. Hökmdara yaxşı köməkçilər lazımdır. Vəzir yazı və hesabını bilən, sağlam və sərvət sahibi olmalıdır. Sərkərdə fəndgir, hiyləgər olmasa, qələbə çala bilməz. Vəzir və katib sirr saxlamağı bacarmalıdır. Elm adamları ən böyük hörmətə layiqdirlər. Şairlərin sözləri qılinc kimi kəsir, xeyir də, zərər də

və bilər; onların dilinə düşmə, nə istəyirlərsə ver. Evləndə arvadı xarici gözəlliyinə görə deyil, daxili gözəlliyinə görə seçmək lazımdır. Qadın qapalı ailə həyatı yaşamalardır (burada İslam təsiri açıq görünür).

“Kutadqu biliq” ümumilikdə hökmdar və onun ətrafında olanlardan peşəkarlıq və humanist siyasi əxlaq tələb edir. Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si kimi əsərlərdə tövsiyə edilən xəbərçi və casus şəbəkəsi qurmaq işinə “Kutadqu biliq”də mənfi münasibət bildirilir. Rahat, sakit, dünya nemətlərindən uzaq həyatla fəal həyat arasında müqayisə aparılır, fəal həyatın, hökmdarlara qulluğun faniliyindən bəhs edilir. Bir səhvə görə başına əlvida de. İnsanlara deyil, Allaha xidmət etmə lazımmış. Ölümü unutma, ona hazırlaş.³

* * *

Əbu Həmid əl-Qəzali və ya İmam Qəzali

(1058-1111), latınca Algazel kimi tanınan mütəfəkkir İslam düşüncəsi və mədəniyyəti tarixində fəlsəfə ilə təsəvvüfü (sufizmi) bir-birinə yaxınlaşdırmağa cəhd edən, yunan fəlsəfəsi üzərində qurulan fəlsəfəyə qarşı şübhəçiliyi və tənqidi ilə fəlsəfə və din tarixində çox böyük yer tutur. “Duyğularımın məni aldatdığını ağıl hökm etdi. Ağılın da məni aldatmadığına necə əmin ola bilərim?” Dini elmlərlə əqli elm-

Əbu Həmid əl-Qəzali

lərin hər ikisini vacib hesab edir, biri olmadan digərinin yarımçıq olduğunu bildirir. Ağıl gözə, din də işığa bənzəyir. İşıq olmasa göz görməz. Göz olmasa sırf işıqla görmək mümkün deyil.⁴ Əl-Qəzali 1109/10-cu illərə yaxın yazdığı “Nəsihət əl-muluk” (Hökmdarlara nəsihət) əsərində hökmdarın Allah tərəfindən seçildiyini, amma ədalətə bağlı olduğunu bəyan edir. Hökmdarın Allah və xalq qarşısında vəzifələri var, o, dini qorunmalı, bidətliklə mübarizə aparmalı, zəka sahibi olmaqla mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilməli, qəddar hisslər, ehtiras və qəzəbdən çəkinməlidir. Sərvət ordunu, ordu dövləti, dövlət dini güclü edir. Sərvət xalqın artması və ölkənin çiçəklənməsi vasitəsilə yaradılır, bütün bunlar isə ədalətli idarəetmə yolu ilə əldə edilir.⁵

Dövlətin vacibliyini Platon və Fərabiyə uyğun izah edərkən Qəzali insanın öz axirət həyatı istiqamətində düşünüb çalışması üçün sağlam bir dünyəvi

³ 1. Reşid Rahmeti Arat. Kutadgu bilig. I. Metin. Istanbul, 1947. 2. Reşid Rahmeti Arat. Kutadgu bilig. II. Tercüme. Ankara, 1959. 3. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Перевод Сергея Иванова. “Наука”, Москва, 1983

⁴ Necip Taylan. Anahatlarıyla İslam Felsefesi. “Ensar”, İstanbul, 2010; s.270-271

⁵ A.K. Lambton. Islamic Political Thought; pp. 418-419. See “The Legacy of İslam”. Edited by Joseph Schacht üith C. E. Bosworth. Oxford University Press, 1979

təşkilatın olmasını zəruri hesab edir. Onun dövlət başçısına olan tələbləri Fərabinininkinə yaxındır.⁵

* * *

Nizamülmülk

Selcuq sultanı Alp Arslanın, sonra onun oğlu Sultan Məlikşahın vəziri olan **Nizamülmülk** (1017/18-1092) yaxşı idarəetmə barədə yazdığı “Siyasətnamə” əsərində dövlətin möhkəmliyini aparıcı xətt kimi götürür və bunun əsasında ətrafdakılardan şübhəçilik mexanizmini yerləşdirir.⁶ Daha əvvəllərin (1082/83) məhsulu olan “Qabusnamə” də əsasən bu prinsip üzərində qurulub.

“Siyasətnamə”də hər fikir, hər nəsihət qısa tezis şəkildə ifadə edilir və əksər hallarda bir və ya bir neçə ibrətamiz tarixi hekayə, əhvalat söyləməklə işıqlandırılır. Bu əhvalatlar əsasən İrən tarixinə, İslam və İslamöncəsi dövr tarixinə, Sultan Mahmud Qəznəvi və digər türk sultanlarının həyatına aiddir.

Nizamülmülkə görə şah ədalətli, səbrli və səxavətli olmalı, vəzifələrə qabiliyyətli adamları təyin etməli, yaxşılıq etməyi bacarmalı, mükafat da, cəza da verməli, zülmün qarşısını almalı, daim (həftədə ən azı iki dəfə) şikayətə baxmalıdır. Sosial nizam mühümdür, hər kəsin öz yerini bilməsi vacibdir. Şah vəzirlərin işinə nəzarət etməli, dini öyrənib bilməli, din alimlərinə, zahidlərə hörmət etməlidir. Şah aqlının gücü ordudan güclüdür. Şah arvadına tabe olmamalıdır, “çünki bunların ağı kamil olmaz”. Arvadlar xaricdə cərəyan edən hadisələri öz gözləri ilə görə bilməz, başqalarından eşidərlər. Şah ən çox öz nədimi, yəni yaxın dostu, məşvərətçisi ilə oturub durmalı, nədim ağıllı, əxlaqlı, söhbətçil, təcrübəli, hərtərəfli adam olmalı, şahdan çəkinməməlidir. Nədimə heç bir vəzifə vermək olmaz, əks halda o, şahla yaxınlığından sui-istifadə edə bilər. Şah öz işləri barədə alim və hikmət sahibləri ilə məsləhətləşməlidir. Xəzinə, gəlir və çıxarları düzgün tərtib etmək çox vacibdir; şah hesabda əndazəni bilməlidir. Təhlükəsizlik tədbirləri mühümdür. Elçilərlə hər hansı vəziyyətdə hörmətlə rəftar edilməlidir.

Yerli başçılar xalqla yumşaq və ədalətlə rəftar etsin. Onları hər 2-3 ildən bir dəyişmək lazımdır ki, özlərindən müştəbeh olmasınlar. Vergi qanunun dediyi

hədd aşılmadan, xoş dillə alınsın. Dünyanın indiyə qədər qalması ədliyyənin olmasına görədir. Qazilərə yüksək maaş vermək və nəfsini saxlamayanları işdən çıxarmaq lazımdır. Şah hər şey edə bilər-döydürmək, baş vurdurmaq, əl-qol kəsdirmək, axta etdirmək kimi. Amma digər insanlar şahın fərmanı olmadan bunu edə bilməzlər.

Yerlərdə vəziyyəti izləyən və şaha xəbər verən “əli, dili və qələmi” təmiz adamlar olmalıdır ki, zülm və qanunsuzluğun qabağı vaxtında alınsın. Bu xəfiyələri şah özü təyin etməli, onlara yaxşı baxmalıdır. Hər tərəfə, ölkə daxilinə və xaricə müxtəlif libaslarda casus göndərmək lazımdır ki, şah və dövlət əleyhinə cəhdlərin qarşısı vaxtında alınsın.

* * *

Əndəlis (İspaniya müsəlman dövləti) mütəfəkkiri, tarixçi və ilahiyyatçı **əl-Turtuşi** (?1049-1126) hökmdarın xalqla münasibətini ruhun bədənə münasibəti ilə müqayisə edirdi. Hökmdarın idarəetmə hüququ ilahi səciyyə daşıyır, Allahın təmsilçisi kimi hökmdar səciyyəti ədalətlə idarə etməli, xeyirxah olmalıdır. Ədalətsiz hökmdar Allahın hansı günaha görə isə xalqa verdiyi cəzadır, xalq özünə layiq hökmdar alıb.⁷

Əl-Fərabî və İbn Sina (latınca: Avicenna) ideal dövlət başçısının özündə iki xüsusiyyəti birləşdirməsini zəruri sayırdılar: filosofluq (Platonun fikri!) və peyğəmbərlik, yəni dini qüdrət. Məğrib İslam Fəlsəfəsi burada fərqli fikirdə idi. Latıncada Avempace kimi tanınmış **İbn Bəcca** (? - 1138/39) ideal cəmiyyətdə həkimə və hakimə ehtiyac olmamalıdır deyir; qidalanmada ən uyğun olanı seçən və bir-birinə sevgi, dostluq əlaqələri ilə bağlı olan icmada dərman işlədilməz və ixtilaf çıxmaz. Avropada uyğun olaraq Abubacer və Averroes kimi tanınan **İbn Tüfeyl** (?1105/1110-1185) və **İbn Rüşd** (1126-1198) dövlət rəhbəri üçün filosofluğu vacib sayır, pey-

İbn Bəcca

İbn Tüfeyl

⁵1. Haroon Khan Shervani. Studies in Muslim Political Thought and Administration. Publisher: Munshiram Manoharlal, 1981. 2. Ervin Rosental. Political Thought in Medieval İslam: An Introductory Outline. Cambridge University Press, 2009)

⁶Nizamülmülk. Siyasətnamə. “Elm”, Bakı, 1987)

⁷A.K. Lambton. İslamic Political Thought; pp. 418. See “The Legacy of İslam”. Edited by Joseph Schacht üith C. E. Bosworth. Oxford University Press, 1979)

İbn Rüşd

ğəmbərliyi, yəni dini rəhbərliyi zəruri hesab etmirdilər (İbn Xəldunun da açıq belə düşündüyü məlumdur). İbn Tüfeylə görə mükəmməllik, deməli xoşbəxtlik ancaq az sayda seçilmiş adamlara nəşib olur. O, filosofluğun peyğəmbərlik qədər vacib olduğuna inanır. Peyğəmbərlik vəhy, xəyal gücü ilə baş verir.

Din fəlsəfi idraka çatmayanların birgə yaşayışı və mənəviyyəti üçün faydalıdır.

İbn Rüşd öz siyasi fəlsəfəsində daha çox Platonun davamçısıdır. İnsan öz mövcudiyyətini və inkişafını cəmiyyətdə tapa bilər. Cəmiyyətin rifahından, xoşbəxtliyindən hər fərdə pay düşməlidir. Buna görə cəmiyyətin marağı fərdin marağından daha üstündür və “ümumi səadət”ə yalnız bu ümumi marağı təmin etməklə çatmaq olar.

İbn Rüşd din və fəlsəfə arasında ziddiyyətin olmadığını, onların həqiqətə iki fərqli yanaşma olduğunu deyir (Kindi, Fərabî, İbn Sina kimi), həmçinin qadınla kişinin bərabər hüquqlu olduğunu irəli sürür. O, filosofu peyğəmbərin davamçısı hesab edir. Peyğəmbər həm də filosofdur, tərsi doğru deyil. Peyğəmbər dediklərini həyata keçirir, filosof bunu çox zaman edə bilmir. Onun İbn Sinadan qaynaqlanan bəzi fikirlərini fəlsəfənin din, aqlın vəhy üzərində üstünlüyü kimi şərh etmək mümkündür. İbn Rüşd Quranı hərfi mənada anlamağın əleyhinə idi; əgər həqiqəti əks edən fikir Quranın hərfi mənası ilə düz gəlmirsə, yəni zahiri ziddiyyət varsa, onda Quranı alleqorik mənada şərh etmək lazımdır.

* * *

Nəsirəddin Tusi (1201-1274) “Əxlaq-i-Nasiri”

əsəri ilə yunan və İslam mütəfəkkirlərinin (o cümlədən Əbu Əli Miskəveyhin, əl Fərabinin və İbn Sinanın) əxlaq, təsərrüfat və idarəetmə nəzəriyyələrini şərh etməyə və daha da irəli aparmağa çalışmışdı.⁸ Misqəveyh (932/40-1030) çağdaş dövrdə daha çox “Təzhib əl-əxlaq” əsəri və rusların 943-44-cü illərdə Bərdəyə basqını haq-

Nəsirəddin Tusi

qında məlumat verməsi ilə tanınır.

Əməli hikməti və ya praktik fəlsəfəni N. Tusi üç hissəyə ayırır: 1. əxlaqın saflaşdırılması, yəni fərdin hikməti. 2. Evqurma, yəni ən kiçik icma olan ailə və onun idarə edilməsi. 3. Ölkə və ya şəhərləri idarəetmə.

İnsan kamilliyə ağıl və iradə vasitəsilə çata bilər. Bu yolda peyğəmbər, filosof, imam, rəhbər, tərbiyəçi və müəllimlərin köməyinə ehtiyac duyulur. Kamillik isə iki hissədən ibarətdir: həqiqətin mahiyyətinə nüfuz etmək, onu dərk etmək, ona qovuşmağa aparan elmi kamillik və xoşbəxtliyə çatmaq üçün imkan verən və fəaliyyəti nizama, ahəngə sala bilən əməli kamillik. Kamilləşmənin məqsədi insanın xeyir və səadətidir. Əxlaqı saflaşdırma yolunda danlamaq və cəza vermək də olar, lakin həvəsləndirmə və ürək-dirək vermək daha doğrudur. Ər lap birinci gündən arvadın gözünün odunu almalı, advadın başı ev işlərinə qarışmalıdır. Ər mühüm sirrini arvada verməməli, lakin, eyni zamanda arvadı gözəl saxlamalıdır. Fəzilətlərin ən şərəfli ədalətdir, onu “vicdan səsi” adlandırmaq olar. Əsərdə müəllif bir sıra psixoloji və etik məsələlər haqqında da söhbət açır.

Dövlət və onun idarə olunması məsələsinin şərhində əl-Fərabinin fikirləri əsas tutulur. İnsanların bir-birinə ehtiyacı var. İctimai əmək bölgüsü, ixtisaslaşma bu köməyi zəruri edir və həmçinin gücləndirir. Əməklə haqq arasında ədalət bərpa edilməyincə şahla rəiyyət, qulluqçu ilə ağa arasında məhəbbəti nizama salmaq olmaz. Ölkə sahibi olmaq istəyənin aşağıdakı xüsusiyyətləri olmalıdır: 1) atalıq, hamıya mehribanlıq göstərmək, 2) alicənablıq, 3) mətinlik, 4) tam əzm, kişilik və ya şahlıq əzmi, 5) səbrli olmaq, 6) sərvəti olmaq, 7) sadıq və əməlisəlah köməkçiləri olmaq. Burada N. Tusi bu postulatların vacibliyi və orijinallığına toxunur (riyaziyyatçı fəhmi ilə): “atalıq” böyük təsirə malik olsa da, zəruri deyil. Sonuncu iki xüsusiyyət isə əvvəlki dörd xüsusiyyət vasitəsilə əldə edilə bilər.⁹

Dövlətin bünövrəsinin ittifaq olması məsələsində N. Tusi sanki İbn Xəldunun məşhur “asabiyyə”sinin vacibliyi fikrinə yaxınlaşır. Hökmdarlar mal toplamağa aludə olsalar, onların əvvəlki təbiətləri dəyişər, zəhmətsevərlik əldən gedər və dövlət inkişafdan qalıb dağıla bilər. “Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər”. Ədalət xalqın dörd müxtəlif təbəqəsi – 1) qələm əhli, 2) qılınc əhli, 3) tacir, vergiyan və sənətkarlar, 4) ziraət əhli, əkinçi və hey-

⁸Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaq-i-Nasiri. “Elm”, Bakı, 1989

⁹yenə orada: səh. 209-210

¹⁰yenə orada: səh. 212-218

vandarlar arasında uyğunluq yaratmaqla əldə edilə bilər. Ümumi gəlirdən hər adama öz payı verilməlidir, nə az, nə də çox. Az olsa həmin adama, çox olsa qalan şəhər əhlinə (az qaldığı üçün) zülm olar. “Təltif və mü-kafatlar şah zəhmi ilə yanaşı olmalıdır”. Hiylə işlət-mək, düşmən arasına təfriqə salmaq kimi tədbir gör-mək lazımdır, savaşa son tədbirdir.¹⁰

Rəiyyət öz yerini bilməli, rəisin marağını birinci təmin etməlidir. “Kim rəislərdən mənfəət götürmək istəsə-rəzil, kim onların xeyrinə əlləşsə-əziz hesab edilir”. Bərabər olanlar arasında davranış qaydaları isə üç cürdür: dostlarla, düşmənlərlə (açıq-nifrət edənlər, gizli-həsəd aparənlər) və nə dost, nə də düşmən olanlarla davranış. Açıq-nifrət edən və ya gizli-həsəd aparən düşməni müxtəlif vasitələrlə yola gətirmək, ələ almağa çalışmaq ən doğru yoldur.¹¹

* * *

Zəmanəsinin ən hərtərəfli və savadlı şəxslərindən biri (bəzilərinə görə birincisi) hesab olunan **İbn Teymiyyə** (1263-1328) insanların bir-biri ilə ortaq iş görmək və təhlükələri dəf etmək üçün dövlətə ehtiyac duyduqlarını, başçıya itaət etməklə yanaşı başçının nəsihətə qulaq asmasını da zəruri sayırdı. Dövlət faydalı olanı dəstəkləməli, ziyanlı olanı qadağan etməlidir. Dövlət dinin və əxlaqın qorunması məsələlərinə mütləq

İbn Teymiyyə

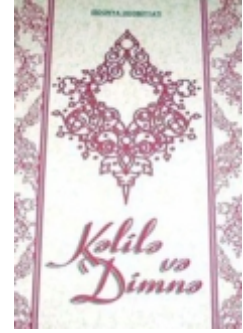
və fəal surətdə müdaxilə etməlidir. Bazar iqtisadiyyatının, bazarın tənzimlənməsi və özbaşına buraxılmasının müsbət və mənfə cəhətlərini təhlil edən İbn Teymiyyə, ümumiyyətlə, insanlara iqtisadi azadlıq verməyin tərəfdarı idi. Lakin iqtisadi-ticari fəaliyyətin cəmiyyətə fayda verməsini bir şərt kimi qoyur, o cümlədən dini təəssübkeşliyin bazarın sərbəstliyinə müdaxilə etmək hüququnu müdafiə edirdi. İbn Teymiyyə şəriəti donuq, dəyişməz bir mənə kimi qəbul etmir, onu çevik, zamana uyğun, cəmiyyətə xeyir vermək baxımından şərh etməyi, şəriəti dövrə uyğunlaşdırmağı tələb edirdi. O, həmçinin sufilərin Allaha qovuşmaq ideyasını tənqid edir, Allahın mahiyyəti dərk edilməz olduğu üçün insanın kamilliyə çatmaq yolunu sadəcə Allaha ürəkdən xidmətdə görürdü.¹²

* * *

Dövlət və idarəetmə, hökmdar və rəiyyət münasibətləri, tərbiyə və sosial-siyasi məsələlər İslamaqə-

dərki şərq və orta əsrlər İslam dünyasının zəngin bədii ədəbiyyatında da (ərəb, fars və türk dillərində) geniş əks olunmuşdur. Bunların bir qismi bədii (əsasən poetik) əsər müəlliflərinin fəlsəfi və etik görüşləri, digər qismi isə xüsusi didaktik əsərlər şəklindədir.

İbn əl-Müqəffanın (721/24-757/60) orta fars və ya pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə etdiyi (təqribən 750-ci ildə) və “Kəlilə və Dimnə” adı verdiyi alleqorik əsər İslam dünyasında dövləti idarə etmək haqqında hökmdarlara ünvanlanan zəngin tövsiyə və ya nəsihət ədəbiyyatı sırasında zaman etibarilə birincidir. Hindistanda “Pañçatantra” adını daşıyan və heyvanların dilindən danışılan ibrətəməz rəvayətlər küllisindən ibarət olan bu əsər öncə (təqribən 570-ci ildə) sanskrit dilindən pəhləvi dilinə tərcümə olunmuşdu. Qədim Yunanıstanda Sokratın müasiri, tarixçi və hərbcü Ksenofonun ([-430/-425] – [-355/-354]) “Cyrpaedia” (Kirin tərbiyəsi) və Makiavellinin (1469-1527) məşhur “Hökmdar” (və ya “Şahzadə”, italyanca: “Il Principe”) əsərləri hökmdara tövsiyə ədəbiyyatının ən tanınmış nümunələridir; bu janra ingiliscə “Mirror for Princes” deyilir. “Qabusnamə”, yuxarıda toxuduğumuz Yusuf Balasaqunlunun “Kutadqu Biliq” poeması, Nizami Gəncəvi və Sədinin yaradıcılığı bu cəhətdən xüsusi diqqətə layiqdir. İslam dünyasında xəlifə və xüsusilə sultan, şah, hökmdar sarayında şairlər sanki ictimaiyyətlə əlaqələr və təbliğat şöbəsinin işini (indiki zamanın qəzet, radio və televiziya işini) görürdülər. Sarayda olanlar sanki tam ştatda, saraydan kənarında yaşayanlar isə xüsusi hesabda (müqavilə əsaslı) idilər.

Şair, filosof və vəzirlər hökmdarlardan ədalət və qanun tələb edirdilər. Əvvəlcədən böyük səlahiyyətlərə malik olan, “Allahın yerdə nümayəndəsi” hesab edilən hökmdarlar isə birinci növbədə hakimi-mütləq rolunu mənimsəyirdilər. Hökmdarlar və ülamənin itifaqı bu mütləqliyi gücləndirir, siyasi hakimiyyətin dünyəviləşməsinə yol vermirdi. 19-cu yüzilliyə qədər mütləq monarxiyanın daha yumşaq monarxiya ilə əvəz olunması və “hökmdar deyil, dövlət əsasdır” kimi fikirlər İslam dünyasında kök sala bilmədi. Fərabinin ideal dövləti və digər mütəfəkkirlərin bənzər fikirləri nəzəri fikir olaraq qaldı. Ümumiyyətlə, get-gedə mücərrəd düşüncənin meydanı daralır, sufilər, şairlər və nağılçılar meydanı tam ələ alırdılar.

(davam edəcək)

¹⁰yenə orada: səh. 221, 234-239

¹¹1. Henri Laoust. Essai sur les doctrines sociales et politiques de Tuki-d-Din Ahmad b. Taimia. Le Caire, 1939. 2. A Companion to the History of Economic Thought. Wiley-Blackwell, 2006; pp. 35-38. 3. Muhammed Ebu Zehra. İslamda İtikadi, Siyasi və Fikhi Mezhepler Tarihi. Şura Yayınları, 1993; s. 575-619. 4. Takiyuddin Ahmed İbn Teymiyyə. Siyasət. Dergah Yayınları, 1985